

*Щетініна Т. О.,**кандидат історичних наук,**доцент кафедри бізнес-адміністрування та права**Полтавської державної аграрної академії*

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДОГОВОРУ КОНТРАКТАЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ

Анотація. Стаття присвячена питанням правового регулювання договору контрактації сільськогосподарської продукції в радянський період.

Ключові слова: договір, контрактація сільськогосподарської продукції, планове господарство, радянська держава.

Постановка проблеми. Зміст і значення правничих здобутків сьогодення повною мірою можна оцінити лише в історичній ретроспективі. Прикладом таких сутнісних змін в їх історичному контексті можна назвати правове регулювання договору контрактації сільськогосподарської продукції. Якщо в сучасних економічних умовах, коли обсяг державних закупівель, що є одним з елементів договірної практики держави у взаємовідносинах із сільськогосподарськими товаровиробниками, відчутно зменшився, то за радянських часів закупівля державою всіх видів сільськогосподарської продукції здійснювалася виключно через механізм укладання договору контрактації. Такий договір укладався в межах виконання державного плану й не враховував або зовсім не відповідав інтересам виробників сільськогосподарської продукції. Саме тому дослідження правового регулювання договору контрактації сільськогосподарської продукції в контексті історичних процесів ХХ ст. дозволяють виявити практику тотального тиску на сільськогосподарського товаровиробника з боку держави, яку забезпечував механізм укладання договору контрактації сільськогосподарської продукції, що позначилось вкрай негативно на розвитку села як в Радянському Союзі в цілому, так і безпосередньо в Україні.

Стан дослідження. Проблематика правового регулювання договору контрактації сільськогосподарської продукції детально проаналізована в дослідженнях таких вчених, як В.М. Корнієнко, В.І. Семчик, А.М. Статівка, В.М. Яковлев та ін. Враховуючи, що доробок науковців спрямовано на висвітлення правових засад укладання та виконання договорів контрактації в межах чинного законодавства України, доцільно розглянути питання правового регулювання цього виду договорів в історичному аспекті, зокрема в контексті радянського періоду історії держави. У працях ряду дослідників визначено певні історичні складові формування договорів контрактації сільськогосподарської продукції за часів СРСР, зокрема в роботах О.С. Близнюк [1, с. 98–99], О.М. Шуміло [2, с. 417], Я.О. Самсонової [3, с. 133].

Метою статті є розгляд нормативно-правових актів радянської влади, норми яких регламентували порядок договорів контрактації сільськогосподарської продукції; виявлення негативних соціально-економічних наслідків практики такої договірної роботи, яка була покликана вирішити не лише господарські, але й політичні завдання влади у СРСР.

Виклад основного матеріалу. З прийняттям у 2003 р. Цивільного кодексу України та Господарського кодексу України було врегульовано процедуру закупівель державою сільсько-

господарської продукції через правовий механізм договору контрактації. Якщо в Цивільному кодексі України цьому питанню присвячена лише одна стаття (ст. 713), то у Господарському кодексі України – окремий параграф із трьох статей (гл. 30 § 2 ст. ст. 272–274).

Зауважимо, що автори науково-практичного коментаря до Господарського кодексу України (далі – ГКУ), зокрема науковець В.І. Семчик, якому належить безпосереднє авторство коментаря до ст. ст. 272–274 ГКУ, побудували виклад матеріалів саме на аналізі змін щодо правового регулювання договорів контрактації сільськогосподарської продукції, порівняно з радянським періодом. До подібного прийому не вдавалися під час висвітлення питань щодо інших видів договорів. Принципова відмінність механізму проведення заготівлі сільськогосподарської продукції для державних потреб полягає в тому, що за радянських часів така процедура здійснювалася шляхом укладання договору поставки. А такий договір, у свою чергу, укладався виключно в межах виконання державного плану: «Вирішальне юридичне значення у відносинах поставки продукції мав державний план. Договір був підпорядкований плану» [4, с. 417].

Досліджуючи природу договору контрактації сільськогосподарської продукції, науковці одностайно зазначають, що «першим об'єктом договору контрактації історично вважається бавовна, що контракувалася із Середньої Азії та Закавказзя» [1, с. 98]. Водночас науковці наголошують, спираючись на думку відомого цивіліста дореволюційної Росії Г.Ф. Шершеневича, що в тогочасному законодавстві не існувало спеціального правових норм із питань правового регулювання закупівель саме сільськогосподарської продукції. Чинне законодавство визначало, що предметом договору купівлі-продажу не могли бути речі, які не існували на момент укладання договору. Повною мірою ця проблема стосувалася укладання договорів щодо майбутнього врожаю [5, с. 312].

«Радянська правова доктрина й законодавство вирішили це питання, запровадивши правову конструкцію договору контрактації» [1, с. 98].

З перших років свого існування радянська влада потребувала гарантованого постачання сільськогосподарської продукції для державних виробничих потреб, розраховуючи на заздалегідь визначені умови. У 1918–1919 рр. договори контрактації починають застосовувати для забезпечення постачання технічних сільськогосподарських культур, таких як бавовна, цукрові буряки, льон. Та вже наприкінці 20-х років ХХ ст. договори контрактації широко застосовуються до різноманітних видів сільськогосподарської продукції.

Господарський договір перетворюється на механізм організації збуту сільськогосподарської продукції виключно в інтересах держави, фактично забезпечуючи планове господарювання. Із запровадження договорів контрактації держава починає витісняти приватні капітали із села, створюючи для селянства альтернативний спосіб реалізації вирощеної продукції. Такий

підхід забезпечував втілення не лише суто господарських, але й соціально-політичних завдань влади. Про це свідчить і той факт, що питанням контрактації сільськогосподарської продукції приділяли увагу в партійних документах найвищого рівня. Зокрема, у резолюції XV з'їзду ВКП(б) «Про роботу на селі» від 19 грудня 1927 р. зазначалося про необхідність підтримки розвитку договірних відносин між кооперованим селянством та органами державної влади [6, с. 361].

У постанові ЦК ВКП(б) «Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контрактації зернових посівів» від 26 серпня 1929 р. вже жорстко регламентовано обов'язковість контрактації для всіх членів селянської громади, якщо на неї погоджується більшість бідняків та середняків. «У ході хлібозаготівельної кризи 1928–1929 рр. встановився новий тип відносин між державою й селянством, заснований на контрактації. Сама по собі контрактація була здобутком непу й народилася в умовах ринкових відносин між містом і селом. Держава зобов'язувалася постачати сільських товаровиробників промтоварами в обумовлених кількостях, а товаровиробники – здавати державі свою продукцію. У нових умовах контрактаційний договір став обов'язковим, але тільки для селян [7, с. 481].

Такі підходи більшовицького керівництва піддають нищівній критиці ті поодинокі опозиційні сили, які ще існували в країні. Один із теоретиків есерівської партії В. Чернов назвав серпневу постанову 1929 р. поверненням до продрозкладки та кругової поруки. Есери підкреслювали відверту нерівноправність сторін договору, що закладалася у практиці договорів контрактації. Адже згідно з існуючою та той час моделлю договору промислові підприємства брали на себе зобов'язання «за наявності можливості» забезпечити селянство в межах планів постачання, натомість селянам спускалося жорстке замовлення, яке не враховувало непевності майбутнього врожаю [8].

Курс радянської системи на колективізацію сільського господарства лише посилював зацікавленість влади в договорах контрактації як певному механізмі контролю над селянством. Так, на VI з'їзді Рад СРСР, який відбувся у Москві 8–17 березня 1931 р., нарком землеробства Я.А. Яковлев проголошував, що з'їзд розглядає договір про контрактацію як невід'ємну частину виконання виробничого плану колгоспами та пропонує всім колгоспникам та колгоспам забезпечити своєчасне та сумлінне виконання договорів [9, с. 240].

Посилення тоталітарного впливу держави на соціально-економічне життя суспільства позначилося і на правовому регулюванні договорів контрактації сільськогосподарської продукції. Постановою ЦВК та РНК СРСР від 21 вересня 1935 р. типовим договорам контрактації було надано силу закону. О.С. Близнюк зазначає: «Типові договори мали ознаки нормативних актів, містили імперативні норми, що регулювали основні моменти укладення договорів контрактації. У силу цього типові договори були обов'язковими для учасників відповідних правовідносин. Останні ж, як правило, не мали права включати в договори, що уклалися між ними, зміни або доповнення, які протирічили б типовим договорам» [1, с. 99].

Починаючи з 1933 р. в кожному районі Радянського Союзу визначався план контрактації для колгоспу за окремими видами сільськогосподарської продукції. Такі планові показники визначалися за поданням районного уповноваженого комітету із заготівлі сільськогосподарської продукції при уряді СРСР або формувалися на підставі даних відповідних заготівельних організацій. Подібними контрактаційними планами було охоплено не лише колективні господарства, але й одноособові селянські господарства. Очікувані планові показники до останніх доводилися владою через місцеві сільради. Один із спеціа-

лістів із підготовки контрактаційних договорів того періоду – уповноважений Наркомземсправ СРСР М.С. Юхновський відверто заявляє: «Контрактація й метод доведення до двору у своєму практичному застосуванні в деяких селах вилились у бюрократичну суху форму адміністрування. Селяни її називають продрозкладкою. Контрактація проводиться так: округ дає контрольну цифру району, район із деякою надбавкою (страхує себе) дає контрольну цифру сільраді. Сільрада цифру району з надбавкою (страхує себе), яка інколи досягає 50%, розписує по селянських дворах. Селянину дають розписуватися в тому, що він повинен здати вказану у відомості кількість продукції, і контрактація здійснилася. Оскільки бідняцькі господарства від контрактації звільнені, а куркульських не контрактують, то весь удар іде по лінії середняка» [10, с. 145].

Зрозуміло, що контрактація «сталінської» моделі була не договором як господарським зобов'язанням, а суто механізмом адміністративного примусу, який забезпечувався всією міццю радянського репресивного апарату. Для України «удар по лінії середняка» через механізм договору контрактації сільськогосподарської продукції трансформувалася в жахливі наслідки голодомору 1932–1933 рр.

Правовий статус договору контрактації (закупівлі) сільськогосподарської продукції був закріплений в Основах цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік, затверджених Законом СРСР від 8 грудня 1961 р., зокрема в главі 4 «Державна закупівля у колгоспів, радгоспів та інших господарств» (ст. ст. 51, 52). У цьому законодавчому акті визначався механізм здійснення договору контрактації та його зміст. У договорі повинні були обов'язково передбачити кількість, якість, терміни та порядок постачання продукції, а також місяця для здачі продукції. До обов'язків заготівельних організацій належала необхідність своєчасно прийняти продукцію, сплатити за неї згідно зі встановленими цінами. У договорі заготівельники повинні були також визначити терміни та суми авансових виплат колгоспам. Крім того, до договору могли в разі потреби внести пункт про обов'язок заготівельників надати допомогу колгоспам, радгоспам та іншим організаціям у виробництві сільськогосподарської продукції та в її транспортуванні та заготівельні пункти. Зазначалось і про взаємну відповідальність сторін у разі невиконання умов договору (ст. 52). Також нормою статті встановлювалася необхідність затвердження Типового договору контрактації [11]. Ряд договорів контрактації визначали порядок стимулювання працівників сільгоспідприємств, подання контрактантом виробничої допомоги сільськогосподарському товаровиробнику, забезпечення його насінням тощо. Як вже зазначалося, договори контрактації укладаються на основі доведених до сільськогосподарських товаровиробників державних планів закупок продукції. Але продукція, що реалізується товаровиробником понад державний план закупок чи за відсутності державного планового завдання, також мала закуповуватися за договором контрактації.

За змістом абсолютно тотожними до норм, визначених в Основах цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік були норми статей Цивільного кодексу УРСР від 18 липня 1963 р. (гл. 24, ст. ст. 254, 255) [12].

Правова база договорів контрактації сільськогосподарської продукції була деталізована постановою Ради Міністрів СРСР від 23 квітня 1970 р. «Про об'єднання державних рішень Уряду СРСР з питань організації державних закупівель сільськогосподарської продукції» та Положенням про порядок укладання і виконання договорів контрактації сільськогосподарської продукції, затвердженим Міністерством заготівель СРСР від 22 жовтня 1970 р. [3, с.134].

Внесення змін до договорів контрактації сільськогосподарської продукції врегульовувалося виключно на найвищому рівні. За радянських часів питання не лише ідеологічного, а й економічного характеру відносилися до компетенції Центрального Комітету комуністичної партії СРСР. Невдалі управлінські рішення та економічні прорахунки ліквідовувалися «авральними» методами. Плановий спосіб ведення господарства систематично давав збої. Так само систематично доводилося корегувати й плани ыз заготівлі сільськогосподарської продукції. Як приклад можемо навести Постанову ЦК КПУ і Ради Міністрів Української РСР від 20 серпня 1982 р. № 427 «Про організацію своєчасного збирання, заготівлі і переробки цукрових буряків урожаю 1982 року». Зокрема, Постанова у п. 3 вимагала від Міністерства харчової промисловості УРСР, Міністерства заготівель УРСР, Міністерства сільського господарства УРСР та обласних виконавчих комітетів на місцях «забезпечити своєчасне внесення змін у договори контрактації цукрових буряків, укладені між цукровими заводами та бурякозасіяними господарствами». Ті ж самі міністерства та Українське республіканське управління Держстандарту повинні були «встановити контроль за виконанням договорів контрактації та додержанням вимог ГОСТу на цукрові буряки» (п. 4) [13].

Положення про порядок укладання та виконання договорів контрактації сільськогосподарської продукції було затверджено наказом Міністерства заготівель СРСР і Міністерства сільського господарства СРСР від 15 листопада 1983 р. № 399/250. «Поряд з Типовими договорами питання закупівель окремих видів сільськогосподарської продукції, регламентувалися спеціальними відомчими інструкціями, що мали юридичну силу підзаконних актів і були обов'язковими для всіх учасників відповідних контрактційних відносин» [1, с. 417]. Дослідник О.М. Шуміло наголошує, що вказане Положення було «останнім спеціальним актом СРСР щодо договору контрактації сільськогосподарської продукції». Згодом планувалося прийняти Закон СРСР «Про державні закупівлі сільськогосподарської продукції» [2, с. 418].

Складний період переходу від командно-адміністративної системи ведення господарства до світових ринкових стандартів не міг не позначитися на правовій базі договорів контрактації сільськогосподарської продукції. Вимагати від сільськогосподарського товаровиробника здавати продукцію за старою зобов'язальною схемою було просто неможливо. З іншого боку, самі товаровиробники в складних умовах перехідної економіки потребували підтримки. Хоча б частково вирішити проблему та задовольнити обоюсторонню зацікавленість сторін щодо питань контрактації була покликана Постанова Ради Міністрів УРСР від 28 грудня 1990 р. № 393 «Про стимулювання укладання договорів контрактації сільськогосподарської продукції на 1991 р. матеріально-технічними ресурсами» [14]. Ця Постанова стала останнім нормативно-правовим актом, що регламентував договір контрактації сільськогосподарської продукції в межах радянської правової доктрини.

Починаючи з 1991 р. законодавство незалежної України спрямовано на формування сучасної та ефективної інфраструктури ринку аграрної продукції. На сьогоднішній день коло державних закупівель сільськогосподарської продукції звужено, і «нині здійснюються лише закупівлі матеріальних цінностей, у тому числі сільськогосподарської продукції й продовольства для формування запасів державного матеріального резерву, на утримання Збройних Сил України, виправних установ і мобілізаційних резервів» [4, с. 418].

Висновки. Таким чином, за радянських часів склалась та безальтернативно панувала така система договорів контракта-

ції, за якої держава зобов'язувала товаровиробника вирощувати та здавати в потрібній державі кількості сільськогосподарську продукцію без урахування інтересів селян. «Характер договору пояснювався тим, що головним засобом виробництва сільгосп-продукції була земля, яка знаходилась виключно у власності держави», що й дозволяло останній диктувати правила на ринку сільськогосподарського виробництва» [15, с. 125]. Аналіз правової регламентації договору контрактації сільськогосподарської продукції в історичному аспекті свідчить, що за умов тоталітарного суспільства його інструментами виступають навіть елементи господарської договірної діяльності. Розвиток командно-адміністративної системи управління країною в 60–80-ті роки ХХ ст. позначився лише на подальшій регламентації договірних взаємин держави та сільськогосподарських товаровиробників, не змінивши їх сутність.

Література:

1. Близнюк О.С. Договір контрактації сільськогосподарської продукції: історія та сучасність в застосуванні / О.С. Близнюк // Юридичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 98–107.
2. Шуміло О.М. Договір контрактації сільськогосподарської продукції в контексті екологічних вимог / О.М. Шуміло // Вісник Харківського Національного університету внутрішніх справ : зб. наук. пр. / відп. ред. О.М. Бандурка. – Х. : Нац. ун-т внутр. справ, 2012. – Вип. 2(57). – С. 416–424.
3. Самсонова Я.О. Договір контрактації винограду / Я.О. Самсонова // Проблеми законності : акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В.Я. Тацій. – Х. : Нац. юр. академ. України, 2009. – Вип. 103. – С. 132–138.
4. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / кол. авт. : [Г.Л. Знаменський, В.В. Хахулін, В.С. Щербина та ін.] ; за заг. ред. В.К. Мамутова. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 688 с.
5. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права / Г.Ф. Шершеневич. – Тула : Авирграф, 2001. – 720 с.
6. О работе в деревне. Пятнадцатый съезд ВКП(б). Резолюции и постановления съезда // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1954 гг.) : в 3-х т. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1953. – Ч. 2. – С. 350–368.
7. Литвин В.С. Історія України : [підручник]. – вид. 3-є, доопрац. і доп. / В.С. Литвин. – К. : Наукова думка, 2013. – 855 с.
8. Юдина Т.Н. История экономических учений : [учебное пособие] / Т.Н. Юдина, М.В. Зотова, Б.Ф. Козаченко, А.Л. Кочетков, В.В. Кудряшова, Л.Ф. Левина, В.А. Писемский, М.М. Черкасов, Н.К. Фигурновская. – Часть 1 : История русской экономической мысли [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook241/01/title.htm>.
9. Андрюшин Е.А. Из истории трудового законодательства СССР и политики советского правительства в области трудовых ресурсов : [монография] / Е.А. Андрюшин. – М. : Новый Хронограф, 2012. – 455 с.
10. «Гамівна сорочка» колгоспу на українському хліборобі // Україна і Росія в історичній ретроспективі : [нариси] : в 3-х т. / В.А. Гриневич, В.М. Даниленко, С.В. Кульчицький, О.С. Лисенко ; Ін-т історії України. – К. : Наук. думка, 2004. – Т. 2. Радянський проект для України. – 530 с.
11. Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік, затверджених Законом СРСР від 8 грудня 1961 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.knukim-edu.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data03/text15846.htm>.
12. Цивільного кодексу УРСР від 18 липня 1963 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1011.38.3&nobreak=1>.
13. Про організацію своєчасного збирання, заготівлі і переробки цукрових буряків урожаю 1982 року : Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів Української РСР від 20 серпня 1982 р. № 427 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pravo.levonevsky.org/bazaua09/postanov/sbor08/text08510.htm>.
14. Про стимулювання укладання договорів контрактації сільськогосподарської продукції на 1991 рік матеріально-технічними ресурсами : Постанова Ради Міністрів УРСР від 28 грудня 1990 р. № 393 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/393-90-п>.
15. Брагинский М.И. Договорное право : в 2-х кн. / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – М. : Статут, 2002. – Кн. 2 : Договоры о передаче имущества. – 800 с.

Щетинина Т. А. Исторические аспекты правового регулирования договора контрактации сельскохозяйственной продукции

Аннотация. Статья посвящена вопросам правового регулирования договора контрактации сельскохозяйственной продукции в советский период.

Ключевые слова: договор, контрактация сельскохозяйственной продукции, плановое хозяйство, советская страна.

Schetinina T. Historical aspects of legal regulation of the contract of contracting agricultural products

Summary. The article is devoted to legal regulation of contract Contracting of agricultural production in the Soviet period.

Key words: contract, contracting of agricultural products, planned economy, Soviet state.